

Om korsord

I går, i dag och i morgon

Solveig Hammarbäck

Om man slår upp ordet korsord i *Svensk ordbok* får man veta att det är en ”typ av ordgåta i form av ett rutmönster som ska fyllas i med olika (korsande) ords bokstäver med hjälp av olika ledtrådar (nyckelord)” (2009). Det låter ju varken särskilt intressant eller svårt, och ändå lockas mängder av människor att ägna sin fritid åt de mystiska rutorna. Hur många är svårt att fastslå med dagens utbud av korsord både i papperstidningar och på nätet. Vi korsordslösare saknar ledning och formell organisation men betraktas ändå som en grupp med ”fler och mer aktiva anhängare än de flesta andra folkrörelser i Sverige” (Nygårdh 2002: 9). Andra har beskrivit oss som innehavare av ”en hemlig last” (Halldén 1999: 69), ”billigare och mer hygienisk” (1999: 74) än många andra. Den kräver endast en stunds avskärmning från omvärlden för att åstadkomma total uppmärksamhet och absolut koncentration. Orden vi försjunkar i förlorar sin vanliga funktion som redskap i den kommunikativa vardagen, ”[d]e blir mångtydiga och asociala – precis som leksaker” (Linde 1999: 164). Orden finns bara till för att tillfredsställa vår egoistiska nöjeslystnad och vårt pockande behov att lyckas få in rätt bokstäver på rätt plats i rutsystemet. Vi tävlar inte med någon annan än med oss själva, och precis som när vi gissar gåtor är det rätta svaret belöning nog.

Vad är det då som är så fängslande med korsord och hur gör konstruktörerna – eller ”kompositörerna” som Ruth Halldén (1999: 72) föredrar att kalla dem – för att få oss att i timmar ägna oss åt lösryckta ord utan de krav på mening och sammanhang som är vanliga i naturligt samspråk? Margareta Westman avslöjade det fascinerande förhållandet mellan nyckelord och lösenord, som kan gälla antingen det enskilda ordet eller dess möjlighet att ingå i en fras: ”Vilken sorts förhållande som avses i det enskilda fallet kan man inte vara säker på förrän gåtan är löst” (1979: 257). Dessutom pekade hon på substantivens viktiga roll i korsordsvärlden; de är inte bara vanligast utan kan också ge lösaren viss ledning i lösandet. Hennes resultat visade sig ha stora likheter med det material som jag samlade in tjuo år senare (Hammarbäck 2000), men jag lyfte också fram som en komplicerande faktor en av Westman inte nämnd användning av dubbeltydigheter i nyckelord och lösenord. I den här texten ska jag koncentrera mig på några av dagens korsord och jämföra dem med sina motsvarigheter tjuo år tillbaka. Har korsordskonstruktörerna ändrat sitt sätt att skapa svårigheter för lösarna och vad har användningen av datorer medfört för konstruktion och lösningar?

De korsord som varit aktuella i båda mina undersökningar är renodlade ordgåtor, där endast ord och inga bilder används som nycklar. Till skillnad från bildkorsorden har de nyckelorden samlade utanför rutsystemet, vilket ger utrymme för mer utarbetade nycklar. 1999 samlade jag in 20 *ordflätor* från Dagens Nyheter och Svenska Dagbladet skapade av åtta konstruktörer som arbetade för båda tidningarna. Från DN hämtades dessutom 20 korsord, av tidningen kallade *bryderier*, som på den tiden konstruerades av en enda korsordmakare. Dessa två kategorier finns fortfarande kvar, men i dag finns ordflätor endast i SvD, och bryderierna i DN framställs av olika konstruktörer. Bryderierna har dock minskat i storlek, varför antalet lösningsord totalt vid min senaste insamling 2019 har stannat på cirka 500 ord vardera, att jämföra med cirka 600 ord 1999. Det nu aktuella materialet, 1018 lösenord med sina nycklar, är hämtat från 18 ordflätor från SvD och 29 bryderier från DN publicerade kring årsskiftet 2018–19. Tillsammans med materialet från 1999, 1276 lösenord med nycklar, öppnas här möjligheter att i två nedslag med tjugo års mellanrum se förändringar i korsordskonstruktörernas metoder att utmana sina lösares språkliga kapacitet och verbala medvetenhet.

Paradigmatiska och syntagmatiska relationer

Alla korsord bygger på att det finns en relation mellan en nyckelfras (i fortsättningen illustrerad med kursiva gemener) och dess lösenord (normala versaler). Utan att förstå sambandets natur går det inte att hitta ordet som ska föras in i rutsystemet. Relationen kan vara paradigmatiske, då lösenordet utgörs av ett synonymt uttryck (*ord som öppnar vägen* = LÖSEN), en hyponym (*släktingar* = AGNATER), en hypernym (*chaufför* = YRKE) eller en negerad antonym (*ingen självklar rättighet* = YNNEST). Sambandet kan också vara syntagmatiskt, och lösenordet är då ett ord som kan passa in i nyckelfrasens sats eller satsfragment (*inleds med skämt* = APRIL; *avger positiv* = JARÖST). Svårigheten för lösaren består i att förstå vilken relation det är frågan om och vid syntagmatiska samband avgöra vilken satsdelsfunktion det efterfrågade lösenordet kan ha i nyckelsatsen. Margareta Westman konstaterade dock att viss hjälp finns att få genom att studera nyckelordets ordklassstillhörighet, eftersom ”ett nominaluttryck som nyckelfras praktiskt taget aldrig kan leda till annat än ett substantiv, dvs. det används paradigmatiske” (1979: 261). Paradigmatiska relationer var vanligast i hennes material (10 dags- och veckotidningar) där det stora flertalet, 65–80 procent, av lösenorden utgjordes av substantiv.

De ordflätor och bryderier som samlades in 1999 (Hammarbäck 2000) hade precis som Westmans korsord en stor övervikt av substantiv som lösenord, men de uppvisade stora skillnader sinsemellan när det gällde relationen mellan nyckel- och lösenord, vilket framgår av följande tabell:

Tabell 1. Nyckelord och lösenord 1999 i procent av samtliga.

1999	Substantiv som lösenord	Syntagmatiska relationer	Paradigmatiska relationer	Nominalfraser som nyckelord
641 ordflätor	76	63	37	33
635 bryderier	80	30	70	57

I bryderierna, som av lösarna ofta betraktades som lättare än ordflätorna, dominerade de paradigmatiska relationerna stort, medan ordflätornas andel av dem bara var 37 procent. Likaså bestod nyckelorden i bryderierna till 57 procent av nominalfraser att jämföra med ordflätornas 33 procent. Det var tydligt att bryderi-konstruktören satsade på paradigmatiska samband med en stor andel substantiv som nyckelord. En annan skillnad mellan ordflätor och bryderier var att i cirka 22 procent av ordflätorna användes dubbeltydigheter för att försvåra för lösaren, medan de i bryderierna var mycket sällsynta. Men bryderierna kunde erbjuda andra svårigheter: förutom ovanliga och ålderdomliga substantiv förekom ett stort antal egennamn som lösenord (22 procent), medan motsvarande andel i ordflätorna bara var 8 procent. Bryderierna krävde alltså en gedigen allmänbildning hos lösarna eller tillgång till pålitliga uppslagsböcker för att komma åt de ovanliga substantiv eller egennamn som efterfrågades.

Tjugo år är en lång tid i korsordsvärlden, och många konstruktörer försvinner medan nya träder till. Endast en (Jerry Waldemarsson) av de tio korsordsmakare som lämnat bidrag till min undersökning 1999 är representerad även i det nu aktuella materialet, i båda fallen med fyra ordflätor. Det visar sig att hans ordflätor håller en enhetlig stil genom åren med 59 resp. 57 procent syntagmatiska relationer och cirka 35 procent nominalfraser som nyckelord. I mitt material från 2019 ingår han i en grupp av sju ordflätekonstruktörer som i jämförelse med fyra bryderikonstruktörer visar följande fördelning:

Tabell 2. Nyckelord och lösenord 2019 i procent av samtliga.

2019	Substantiv som lösenord	Syntagmatiska relationer	Paradigmatiska relationer	Nominalfraser som nyckelord
517 ordflätor	79	50	50	40
501 bryderier	78	45	55	42

Skillnaderna mellan ordflätor och bryderier har utjämnats betydligt sedan 1999, och fördelningen mellan syntagmatiska och paradigmatiska relationer är genomsnittligt sett ganska jämn. Spännvidden mellan de olika konstruktörerna kan dock vara ganska stor: 41–66 procent paradigmatiska relationer för ordflätorna och 31–65 procent för bryderierna. Även när det gäller andelen nominalfraser som nyckelord liknar ordflätorna och bryderierna varandra mer än vad som var fallet 1999, vilket antyder att de inte heller uppfattas stå så långt ifrån varandra i svårighetsgrad. Att lösarna i

både ordflåtor och bryderier möter cirka 60 procent nyckelord som inte är nominalfraser betyder att de för att finna rätt lösenord för dessa måste undersöka och laborera med flera olika sorters samband, vilket ställer krav på deras språkliga flexibilitet. Däremot har kraven på namnkunskap tonats ner både i bryderier och ordflåtor: bryderierna har nu bara 12 procent egennamn som lösenord mot tidigare 22, och i ordflåtorna har egennamnens andel av lösenorden minskat från 8 till 4,5 procent. Här kan man ana en effekt av datoriseringen i samhället. Alla kan i dag med lätthet söka sig fram till historiska, geografiska eller litterära egennamn med en enkel sökning på Google, och konstruktörerna har insett att det i längden inte är den sorts utmaning som korsordslösaren efterfrågar.

Vilka svårigheter möter dagens lösare?

”Det optimala korsordet bör innehålla många klurigheter och främmande ord så att man lär sig något”, konstaterar en korsordskonstruktör som Gunilla Byrman intervjuat (2006:20), och det kan stämma in på bryderierna från 1999. Men dagens bryderier och ordflåtor som har närmat sig varandra ligger mer i linje med en annan konstruktörs metod: Man gör ”inom de ramar som ändå finns, allt som står i ens makt för att föra lösaren bakom ljuset och leda tankarna åt fel håll” (Nygårdh 2002: 83). Korsordskonstruktörernas val av lösenord styrs till största delen av de krav som rutsystemet och möjligheterna till ordflätning ställer, och där har datorerna visat sig vara till god hjälp (Byrman 2006: 18). Det är i nyckelorden som konstruktörerna kan utföra sitt bedrägliga arbete som till största delen består i att så långt som möjligt utnyttja ordens dubbelydigheter. I materialet från 1999 hittade jag dubbelydigheter i cirka 22 procent av ordflåtorna jämnt fördelade på nyckelord och lösenord, medan det i bryderierna knappt fanns några alls. Ungefär samma andel dubbelydigheter hittar jag också i materialet från 2019, men eftersom de nu är lika vanliga i bryderier som i ordflåtor har det totala antalet ökat från 130 till 225. Användning av dubbelydigheter har alltså blivit ett normalt sätt att skapa svårigheter för både DN:s och SvD:s korsordslösare.

En viktig regel för konstruktionsarbetet är att lösenorden alltid ska vara vedertagna svenska ord som går att hitta i ordböcker och uppslagsverk. Avsteg från den principen kan bara förekomma vid metanycklar som *centralt i ventilgummi* = ILG. I nyckelorden kan det till skillnad från i lösenorden förekomma ord som inte är allmänt vedertagna utan konstruerade för att försvåra lösarens väg till lösenordet, av Nygårdh kallade ”neologismer” (2002:82). De kan till exempel utgöras av okonventionella sammansättningar, som *kodos* = GIVA, syfta på långsökta specifika företeelser, som i exemplet *filmfågel* = KALKON, eller vara fria omtolkningar av vanliga ord, som *peruknasare* = HÅRRESANDE. Neologismer förekommer inte alls i nyckelorden från 1999, och 2019 är de ganska ovanliga med ett tiotal exempel. Deras avsedda effekt, en aha-

upplevelse hos läsaren, bygger antagligen på att de inte förekommer alltför ofta utan smygs in bland andra nyckelord med mera uppenbara lösningsmöjligheter.

Något vanligare i både ordflätor och bryderier är det att i nyckelord använda homografer (10 respektive 13 exempel), det vill säga ord som skrivs likadant men har olika betydelse och uttal. Oftast är det nyckelordet som innehåller en homograf, som lösaren inte direkt observerar. Den kan förekomma både i syntagmatiska och paradigmatiska relationer, till exempel är *polarlik* = KAMRAT eller *polargrupp* = ABBA. Särskilt svårt är det att avslöja homografer med olika ordklassstillhörighet, varför man får förmoda att nyckelordet *kan fint trick* = ERSÄTTA orsakat lösarna visst huvudbry. Mest bekymmer vållar nog ändå de så kallade avstavningshomograferna som kan uppfattas som sammansatta ord och samtidigt vara helt andra ord med böjningsändelser. De kan förekomma både som lösenord, *kan det efter ett antal sådana* = VINGLAS, och som nyckelord, *syrisk* = NÅLSTICK, i en ordfläta resp. ett bryderi från 2019.

Allra vanligast är dock användningen av homonymer, ord med samma utseende och uttal men med olika betydelser. Ordflätorna från 2019 innehåller 84 och bryderierna 79 exempel där lösaren måste genomskåda ett ords dubbeltydighet för rätt svar. Här återfinns äkta homonymer såsom *har ständig medgång* = SLÄDE och *led med besked* = GRYM men också ord som blivit homonyma genom bildlig användning, till exempel *har garvad make* = LÄDERSKO eller *ofta ett gränsfall* = ASYLANSÖKAN. Särskilt vanlig vid paradigmatiska relationer är användningen av homonyma ord som tillhör olika ordklasser: *skottar ihop* = KLAN och *grund* = YTLIG. Man kan också se att konstruktörerna tycker om att luras med sammansatta nyckelord där den enstaviga förleden även kan syfta på ett flerstavigt ord på vokal som förkortats i sammansättningen, till exempel *vanligt årtal* = TVÅ och *maskform* = RÄTA.

Dubbeltydigheterna ligger i tre fall av fyra på nyckelordet i både bryderier och ordflätor, och i de fall det är lösenordet som är homonymt finns ibland hjälp för läsaren i form av språkliga signaler som frågetecken (*konditorers stråk?* = BAKGATA) eller bindeord av olika slag, till exempel *sen och oförsämd* = OTIDIG och *stickande men också med svåra följder* = GRAVERANDE. För läsaren mindre tydliga signaler ger ordet ”som”, ett ord som enligt Nygårdh är ”matnyttigt när man kort och kärnfullt vill göra nycklar som bygger på homonymer” (2002:91). I materialet från 2019 finns 14 exempel på som-kopplade homonymer, till exempel *leksaker som uttryck för skadeglädje* = JOJO, och fyra homografer, till exempel *pluggat som mall* = LÄST, de senare endast i ordflätorna.

Och framtiden?

Sammanfattningsvis kan man alltså konstatera att DN:s bryderier och SvD:s ordflåtor 2019 har blivit mer lika varandra än de var 1999 när det gäller att motsvara lösarnas behov av utmaningar. Utjämningen har för bryderierna medfört att andelen paradigmatiska relationer mellan nyckelord och lösenord har minskat samtidigt som andelen nominalfraser som nyckelord sjunkit. Ordflåtorerna har gått den motsatta vägen genom att de paradigmatiska relationernas andel ökat mellan mätpunkterna liksom även andelen nominalfraser som nyckelord. Syntagmatiska relationer mellan nyckelord och lösenord är i dag ungefär lika vanliga som de enklare paradigmatiska, och antalet nominalfraser i nyckelorden håller sig kring 40 procent. I både bryderier och ordflåtor möter man färre egennamn som lösenord än man, särskilt i bryderierna, gjorde 1999.

En stor utmaning idag är konstruktörernas ambitioner att på olika sätt med hjälp av dubbeltydiga ord lura in lösarna i fällor som kräver möda och flexibilitet i språkarbetet. Men lösarna har också fått nya sätt att skaffa sig hjälp när svårigheterna blir oöverstigliga. Om uppslagsböcker eller Google inte längre kan ge svar på korsordsproblemen har i stället nya möjligheter öppnats genom särskilda forum på nätet, till exempel webbkryss.nu, där det alltid finns någon som tänkt ett steg längre och kan hjälpa till med svaret. Lösarnas tidigare ensamarbete har därmed fått en mer social prägel, och det är inte ovanligt att inläggen blir mer personliga och förses med uppgifter om aktuellt väder eller planerad middagsmat. Via korsorden kan alltså sociala kontakter skapas och konstruktörernas klurigheter föra människor närmare varandra även om det sker i den virtuella världen.

Men datorerna har samtidigt blivit ett hot mot alla korsord med anspråk på att utmana lösarna. I en artikel i DN den 29 maj 2018 slår en grupp korsordskonstruktörer larm om att ”datorgenererade kryss [...] snabbt håller på att ta över tidningarna och utradera korsordsmakarskrået” (Hotade kryss 2018). De förutspår att kvalitetskorsorden försvinner och att vi därmed kommer att få uppleva en ”kulturdödande utveckling” då ingen längre kan försörja sig som korsordskonstruktör. Då försvinner dubbeltydigheter och klurigheter i korsorden:

En dator kommer inte på att en studentlägenhet är en ’akademisk kvart’. Eller att en rodeoryttare ’lever på avkastningar’. I bästa fall kan en dator sampla (det vill säga stjäla) bra nycklar från en riktig korsordsmakare. Men då måste det finnas sådana. (Hotade kryss 2018)

Korsordslösarnas hjälpmedel kan alltså i förlängningen visa sig bli deras fiende. DN-artikeln avslutas med en uppmaning till alla läsare att hjälpa till i kampen för kvalitetskorsordens bevarande genom att uppmärksamma deras företräden och locka fler att ta del av dem – något som också varit en av avsikterna med denna text.

Referenser

- Byrman, Gunilla (2006), "I högra hörnet behöver vi *ona*, *emu* och *nek*", i Sofia Ask & Gunilla Byrman (red.), *Stark kvinna på sju bokstäver: vänskrift till Solveig Hammarbäck 2006*. Växjö: Växjö University Press.
- Halldén, Ruth (1999), *Tankar om kultur*. Stockholm: Prisma.
- Hammarbäck, Solveig (2000), "Kors och tvärs i språket". i Magnus Nilsson, Gunilla Byrman & Anders Ringblom (red.), *Spader Dame. Texter till minne av Anne Marie Wieselgren*. Växjö: Univ.
- "Hotade kryss. Sveriges stolta korsordstradition snart i spillror", *Dagens Nyheter* 29 maj 2018.
- Linde, Ulf (1999), *Svar*. Stockholm: Bonnier.
- Nygårdh, Hans Christian (2002), *Galen i korsord: en korsordsmakares tankar, korsordshistoria, ordmagi, så gör man korsord, ordgåtor och ordflåtor*. Stockholm: Ordalaget.
- Svensk ordbok: utgiven av Svenska Akademien* (2009), 1. uppl. Stockholm: Norstedt.
- Westman, Margareta (1979), "Korsord och substantiv", i *Språkform och språknorm: en bok till Bertil Molde på 60-årsdagen den 16 september 1979*. Stockholm: Esselte studium.